

Dr Sanja Popović-Pantić³⁷, dr Dušica Semenčenko, Nikola Vasilčić, Msc

IZGRADNJA KAPACITETA MSP ZA USVAJANJE KONCEPTA ODRŽIVOG RAZVOJA

Apstrakt: *Polazeći od ciljeva održivog razvoja i bazičnih definicija istog, u radu se razmatra veza između inovacija i održivog razvoja kao i njihov uticaj na njega, posebno kad je reč o inovacijama u malim i srednjim preduzećima. Budući da se MSP sektor smatra generatorom inovacija, razmatra se njegov potencijal za pozitivan uticaj na održivi razvoj kroz opis koncepta održivih inovativnih proizvoda koji su analizirali različiti autori. Predstavljeni su modeli održivosti i njihove komponente, sagledane su prednosti primene strategija korporativne društvene odgovornosti i uticaj na ekonomske performanse preduzeća kao i načini da se preduzeće održivo razvija. Na kraju je predstavljena i jedna od metodologija za ocenu održivosti poslovanja u malim i srednjim preduzećima kao primer dobre prakse i putokaza za unapređenje performansi održivog poslovanja u malim i srednjim preduzećima.*

Ključne reči: održivi razvoj, mala i srednja preduzeća, inovacije, model održivosti

DEVELOPMENT OF SMEs CAPACITIES FOR THE CONCEPT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT ADOPTION

Abstract: *Starting from the goals of sustainable development and its basic definitions, the paper discusses the relationship between innovation and sustainable development and their impact on it, especially when it comes to innovation in small and medium-sized enterprises. Since the SME sector is considered a generator of innovation, its potential for a positive impact on sustainable development is considered through a description of the concept of sustainable innovative products analyzed by various authors. Sustainability models and their components are presented, the advantages of applying corporate social responsibility strategies and the impact on the economic performance of the company are considered, as well as the ways for the company to develop sustainably. Finally, one of the methodologies for assessing the sustainability of business in small and medium-sized enterprises is presented as an example of good practice and guidelines for improving the performance of sustainable business in small and medium enterprises.*

Key words: sustainable development, small and medium-sized companies, innovation, sustainability model

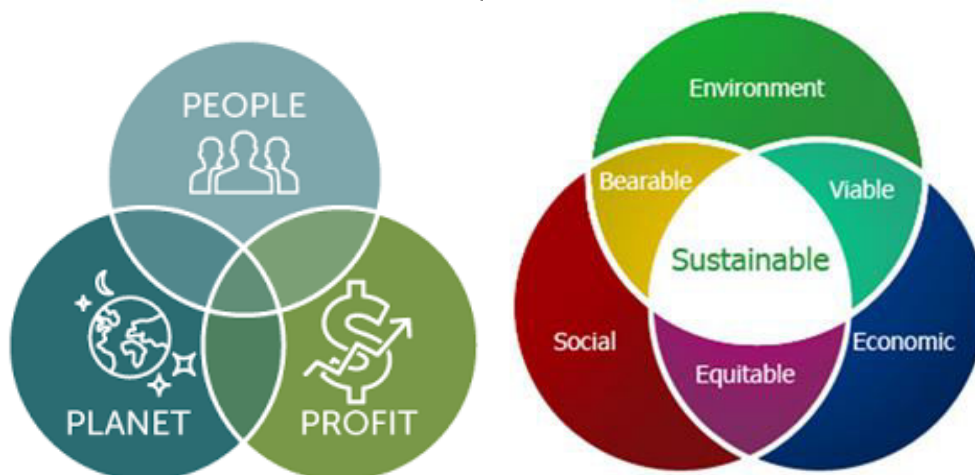
³⁷ Institut Mihajlo Pupin, sanjap.pantic@pupin.rs

1. Uvod

Mala i srednja preduzeća (MSP) su glavni pokretač ekonomskog rasta i društveno-ekonomskog razvoja ali i brojnih rezultata u realizaciji ciljeva održivog razvoja (SDG). Primena koncepta održivog razvoja je zasnovana na milenijumskim ciljevima održivog razvoja koji se definiše uglavnom kao razvoj društva_ koji raspoloživim resursima zadovoljava ljudske potrebe, ne ugrožavajući prirodne sisteme i životnu sredinu, čime se osigurava dugoročno postojanje ljudskog društva i njegovog okruženja. Koncept održivog razvoja predstavlja novu strategiju i filozofiju društvenog razvoja.

Održivi razvoj se najčešće dovodi u vezu sa zaštitom životne sredine, odnosno nastojanjem da se zabrinutost za opstanak živog sveta na planeti Zemlji poveže sa očuvanjem prirodnih resursa i brojnim ekološkim izazovima koji stoje pred svakim društvom, državom i čovečanstvom u celini. Međutim, sve više je studija ali i praktičnih primera koji pokazuju da se održivi razvoj ne može svesti samo na jedan aspekt već da je slojevit i da suštinski leži na tri stuba: ekonomskom, društvenom i stubu koji se odnosi na zaštitu životne sredine. Neformalno, paradigma održivog razvoja počiva na tri principa: profitu, planeti i ljudima.

Slika 1. Principi održivog razvoja

Izvor: 230 Agenda for Sustainable Development

<https://www.covestro.com/en/sustainability/what-drives-us/commitment>

Upravo sedamnaest ciljeva održivog razvoja koje je su definisale Ujedinjene nacije predstavljaju putokaz za njegovo ostvarivanje, s obzirom da polaze od smanjenja siromaštva i izgradnje mirnodopskog i inkluzivnog društva u kojem svi imaju jednak pristup pravdi.

Slika 2. Ciljevi održivog razvoja

Tranzicija ka ekonomskoj, društvenoj i održivosti u smislu zaštite životne sredine je postala glavni prioritet novog sastava Evropske komisije. U isto vreme, naglašava se da ta tranzicija treba da se zasniva na jakoj i otpornoj ekonomiji čija kičma su mala i srednja preduzeća. Zbog toga je prioritet politike EU upravo u tome da poveže održivi razvoj sa rastom malih i srednjih preduzeća na način da održivost postane šansa za dalji rast MSP u okviru jedinstvenog EU tržišta i šire, kroz kreiranje održivih proizvoda i usluga. MSP su usmerene na postizanje veće konkurentnosti i u sklopu toga, su veoma otvorena za usvajanje novih poslovnih modela i strategija koje ih okreću u pravcu održivog razvoja. Strategije poput korporativne društvene odgovornosti (KOP), ali i upravljanje lancima dobavljača su postale dominantne u obezbeđivanju održivosti preduzeća i njihove finansijske konsolidacije. Literatura pokazuje da teorije o održivosti i donosiocima odluka predstavljaju osnovne postulate za održiv rast i razvoj preduzeća. Teorija održivosti je usmerena na ekonomske, društvene i aktivnosti na zaštiti životne sredine sa ciljem ostvaranje dugoročne profitabilnosti biznisa [15]. Druga važna teorija je ona koja se odnosi na konkurenciju u uslovima slobodnog tržišta sa ciljem ostvarenja većih ekonomskih i finansijskih benefita za osnivače [12]. Postoje i oponenti ovim teorijama pa tako Porter i Kramer [27] smatraju da neki primeri društvene i filantropske prakse zapravo umanjuju produktivnost. Nasuprot tome, neki autori [5] i Engert et al. [11] smatraju da su društvene, ekonomske i aktivnosti usmerene na zaštitu životne sredine, u sklopu društveno odgovorne strategije preduzeća, u pozitivnoj korelaciji sa njihovom profitabilnošću.

Evidentan je prelaz u percepciji održivog poslovanja kao onog koji se isključivo odnosi na brigu o životnoj sredini ka onome koji podrazumeva uspešan ekonomski i društveni razvoj čime se revitalizuje ideja o tome da DOP nije samo privilegija bogatih [20]. Uspešnost ove paradigme se dokazuje kroz razvoj Svetskog poslovnog saveta za održivi razvoj (World Business Council for Sustainable Development -WBCSD) i drugih organizacija koje se bave obukama i informisanjem poslovne zajednice o pitanjima održivog razvoja; kreiranjem indeksa održivosti -

kompozitnog indeksa kojim se meri stepen uticaja konkretnog biznisa na životu sredinu, kroz njegove istraživačko razvojne aktivnosti i stepen ostvarenog korporativnog upravljanja³⁸; porast plaćenih reklama kojima se promoviše održivost; kao i sertifikovanim (oditovanim) izveštajima o održivosti nekoliko vodećih firmi koje primenjuju globalnu inicijativu izveštavanja - Global Reporting Initiative (GRI) kao vodičem [22]. Neki programi su takođe kreirani sa ciljem da podstaknu MSP u zemljama u razvoju da brže usvajaju koncept održivog razvoja poput programa UN Global Compact [20].

2. Primena koncepta održivog poslovanja u malim i srednjim preduzećima: aktuelno stanje

Mala i srednja preduzeća su najčešće primorana nacionalnim zakonodavstvom da primenjuju neke od ciljeva održivog razvoja i uglavnom se odnose na zaštitu životne sredine i reciklažu. Ipak, onedavno se fokus pomera ka društvenim aspektima, upravo zahvaljujući konceptu društveno odgovornog poslovanja koje korporacije primenjuju sa ciljem da doprinesu unapređenju socijalnog konteksta u lokalnim zajednicama u kojima posluju. U tom smislu, poklanja se sve veća pažnja i cilju 5 održivog razvoja koji se odnosi na rodnu ravnopravnost. Neretko se on povezuje sa društveno odgovornim nabavkama i principom inkluzije različitih društvenih grupa u jedinstveni eko-sistem [26].

Iako se rodna ravnopravnost ne naglašava direktno, ipak je namera prisutna kroz preporuke ugovornim stranama da razmotre ne samo zaštitu životne sredine već i druge društvene faktore prilikom dodele ugovora ili definisanja indikatora njegove uspešne implementacije.

U primeni principa održivog razvoja razlikuju se tri nivoa [31]. Prvi nivo, "Business Sustainability 1.0" se odnosi na situaciju kada preduzeće prilagođava svoje poslovanje postojećoj legislativi kako bi se uspešno integrisalo u tržišno okruženje u kojem posluje i na to je zapravo uslovljeno pravnim okvirom. U ovoj fazi, oni uglavnom prilagođavaju svoje poslovne strategije direktivama u okviru osmog cilja održivog razvoja koji se odnosi na dostojanstven rad, inkluzivnost i ekonomski rast. Sledeći nivo, nazvan "Business Sustainability 2.0", podrazumeva da preduzeća uključuju u svoj poslovni model društvene vrednosti i principe očuvanja životne sredine kroz uključivanje još jednog standarda koji se odnosi na 9. cilj održivog razvoja koji se odnosi na upravljanje otpadom. Nakon toga, preduzeće može da nastavi pravim putem poslovne održivosti, koji znači minimiziranje negativnog uticaja i usvajanje proaktivne strategije kad je reč o zaštiti životne sredine, recikliranje resursa i podrške lokalnoj zajednici, što je deo trećeg nivoa odnosno "Business Sustainability 3.0" a koji uključuje principe 12 cilja održivog razvoja čime se zatvara krug strategije održivog poslovanja. Najviši nivo održivosti se naziva takodje i "pristupom cirkularne ekonomije". Geissdoerfer et al. [13] ih definišu kao sistem u kojem je potrošnja

³⁸ *Dow Jones Sustainability Index (DJSI)*

resursa kao i otpad, emisija i isticanje štetnih materija usporeno ili sprečeno u potpunosti.

O značaju primene strategije društveno-odgovornog poslovanje, govori i podatak da su preduzeća koja su primenjivala ove postulate bila otpornija na krizu izazvanu pandemijom COVID 19 [24]. Investiranje u korporativnu društvenu odgovornost (KDO) doprinosi izgradnji poveranja sa kupcima, dobavljačima, zaposlenima i drugim ključnim akterima u poslovanju, koji su u periodu epidemije pokazali mnogo veću spremnost da se prilagode iznenadnim okolnostima i tako podrže preduzeća koja su takođe bila zatečena zaključavanjem usled pandemije i suočila se sa padom poslovnih performansi. U tom smislu, zanimljiva je analiza indeksa KOP Nacionalnog biroa za ekonomska istraživanja iz Kembridža (ibid) koji analizira uticaj investicija u KOP na otpornost vrednosti akcija na berzi u odnosu na krizu izazvanu pandemijom virusa COVID 19. Za te svrhe je korišćen Thomson-Reutres ASSET4 instrument koji obuhvata preko 132 indikatora aktivnosti KDO-a u preduzeću na osnovu čega se formiraju indeksi koji prate određene DOP aktivnosti. Autori Ding, et al. [9] ističu tri relevantna indeksa kojim se meri održivo poslovanje preduzeća: 1) indeks očuvanja životne sredine koji uključuje merenje eksploatacije prirodnih resursa, emisiju štetnih gasova i stepen generisanja zelenih inovacija. 2) Eksterne stejkholdere koji nisu vlasnici udela u preduzeću i društvene teme poput blagostanja zaposlenih, ljudska prava i etički odnos prema klijentima, dobavljačima i lokalnoj zajednici u kojoj kompanija posluje i treći 3) operacionalizacija i implementacija aktivnosti KDO.

Indeks očuvanja životne sredine koji se sastoji od tri komponente: eksploatacije prirodnih resursa, smanjenja emisije štetnih gasova i stvaranje zelenih inovacija. Prva komponenta reflektuje sposobnost kompanije da smanji potrošnju energije, materijala ili vode i da pronadje eko-efikasnija rešenja u lancu svojih dobavljača [9]. Druga komponenta meri efikasnost i posvećenost preduzeća u merenju smanjenja emisije štetnih materija prilikom proizvodnje (ibid). Treća komponenta, Zelene inovacije, se odnosi na kapacitet preduzeća da utiče na smanjenje troškova zagađenja životne sredine kreirajući na taj način nove tržišne mogućnosti primenom novih tehnologija i ekoloških procesa ili pak stvaranjem novih eko-proizvoda. Društveni indeks sakuplja informacije o tome u kojoj meri preduzeća unapređuju blagostanje svojih zaposlenih (Workforce), promovišu ljudska prava (Human rights), na kraju, koliko su uključena u razvoj lokalne zajednice (Community), i koliko su odgovorna u odnosu na svoje potrošače (Odgovorna proizvodnja - Product Responsibility). Kad je reč o unapređivanju blagostanja svojih zaposlenih, meri se stepen u kojoj su zaposleni zadovoljni poslom koji obavljaju, zdravstvenim uslovima i bezbednošću na radnom mestu, poštovanjem različitosti i obezbeđivanjem jednakih mogućnosti i uslova za napredovanje za sve zaposlene bez obzira na pol, rasu, religiju i sl. Kod komponente ljudskih prava meri se stepen u kome kompanija poštuje ljudska prava, na primer a) da li je kompanija obezbedila poštovanje ljudskih prava generalno b) obezbedila slobodu udruživanja svojih zaposlenih c) da li sprečava dečiji rad i rad pod prinudom i d) da li primenjuje kriterijum poštovanja ljudskih prava u selekciji dobavljača. **Odgovorna proizvodnja** se odnosi na kapacitet kompanije da proizvodi

kvalitetne proizvode i usluge uz uvažavanje najviših zdravstvenih i bezbedonosnih standarda kao i principa zaštite privatnosti i ličnog integriteta. Komponenta "lokalna zajednica" (Community) uključuje mere poput onih da li kompanija ima a) etički kod u cilju sprečavanja podmićivanja i korupcije, obezbeđuje najviši stepen opšte poslovne etike, posluje kao fer konkurent, upravlja kompanijom poštujući postulate građanskog društva b) prodaje proizvode i usluge po diskontnim cenama na tržištima koja su u razvoju, sprovodi istraživanje i razvoj lekova za zarazne bolesti u zemljama u razvoju c) sprovodi odgovarajuće međunarodne standarde poput OECD preporuka za multinacionalne kompanije.

Indeks strategije KDO uključuje informacije o stepenu u kojem firme organizuju i sprovode strategije KDO. Velike kompanije imaju veći finansijski kapacitet da sprovode strategiju KDO i da posluju na način da ostvaruju i ciljeve održivog razvoja. Zbog toga je važno kreiranje programa koji će obezbediti podršku malim i srednjim preduzećima da se razvijaju na održiv način.

Takav poslovni koncept nesumnjivo iziskuje troškove pa je važno obezbediti i adekvatnu finansijsku institucionalnu potporu i utvrditi postojeći kapacitet malih i srednjih preduzeća i prostor za unapredjenje njihovog održivog rasta i razvoja. Metodološki aspekt ocene održivog poslovanja kao i mogućnosti za njegovo finansiranje će biti predmet dalje analize u ovom radu.

3. Finansiranje MSP za održivi razvoj

U analizi postojećih fondova raspoloživih za finansiranje održivog razvoja MSP u smislu definisanom u uvodu, treba sagledati ko su sve relevantne institucije, programi i instrumenti podrške u ovoj oblasti. To su pre svega kreatori politika u institucijama poput Ujedinjenih nacija, Evropske komisije, OECD-a, Svetske banke i sl. i njihova tela, instrumenti podrške i inicijative kao što su:

- Evropski institut za Inovacije i Tehnologiju (EIT)– EIT komunikaciona platforma
- Platforma pametne specijalizacije (Smart specialization platform)
- EIT za klimatske promene (EIT Climate-Kick)
- EIT u digitalnoj oblasti – EIT Digital
- EIT u oblasti hrane - EIT Food
- EIT u oblasti zdravlja- EIT Health
- EIT u oblasti inovativnih izvora energije – EIT InnoEnergy
- EIT u oblasti proizvodnje – EIT Manufacturing
- EIT u oblasti sirovina – EIT RawMaterials
- EIT u oblasti urbane mobilnosti- EIT Urban Mobility
- Izvršna agencija za MSP Evropske komisije (EASME) i druge agencije na nacionalnom ili regionalnom nivou koje raspolažu fondovima za podršku MSP sektora.
- Udruženja, klasteri, i druge organizacije za podršku MSP.

Jedan od najvažnijih EU programa za finansiranje inovacija i podsticanje rasta inovativnih firmi je InnovFin, koji je rezultat zajedničke inicijative Evropske

investicione banke i Evropskog investicionog fonda (EIB i EIF) u saradnji sa Evropskom komisijom. InnovFin pokriva širok spektar finansijskih instrumenata za podršku održivom razvoju, od kredita, garancijskih šema do finansiranja kapitala ali i savetodavne inovacione podrške, koji se mogu prilagoditi potrebama inovatora. Finansiranje se obezbeđuje ili direktno ili preko finansijskih posrednika, obično banaka ili odgovarajućih fondova. InnovFin je dostupan u svim sektorima kako zemalja članica EU tako i zemalja kandidata koje učestvuju u programu Horizont 2020. a verovatno i u njegovom nasledniku Horizontu Evropa, koji je u pripremi. EIB u saradnji sa EU je kreiranjem ovog programa istako značaj održivog razvoja i rasta MSP stavljajući ih u kontekst konkurentnosti na tržištu. Pored podrške MSP, InnovFin podržava i velika preduzeća i javne institucije. Dakle, kroz ovaj program se kombinuju povoljna kreditna sredstva, omogućava se privlačenje dodatnih investicija, ali daje i podršku u pripremi projekta i boljem upravljanju finansijama.

Program JASPERS (Joint Assistance to Support projects in European Regions) ima za cilj da poboljša kvalitet investicija podržanih kroz EU fondove. Reč je o partnerstvu između EIB, Evropske komisije i EBRD-a [10]. JASPER je dostupan svim korisnicima Strukturnih i investicionih fondova EU (ESIF). Održivi razvoj je tesno povezan sa inovacijama i kao takav ima dominantno mesto i u ovom programu. Projekti podržani od strane sektora za pametan razvoj JASPER programa imaju za cilj:

- Da povećaju investicije u veštine i inovacije kroz unapredjenje obrazovanja, i aktivnosti istraživanja, razvoja i inovacija;
 - Da poboljšaju pristup, upotrebu i kvalitet IKT-a;
 - Podstaknu urbani razvoj i revitalizaciju marginalizovanih područja;
 - Poboljšaju uslova lečenja;
 - Unaprede pametnu specijalizaciju i izgradnju pametnih gradova u pogledu održivog razvoja;
 - Unaprede razvoj i primenu instrumenata najboljih praksi, metodologija i studija sličaja u pomenutim domenima.
- Tipični projekti koji se finansiraju u ovoj oblasti su:*
- Izgradnja i obnova obrazovne i istraživačke infrastrukture upotrebom novih tehnologija;
 - Razvoj naučno-tehnoloških parkova kao mesta za nastanak otvorenih inovacija;
 - Izgradnja pan-evropske istraživačke infrastrukture i mreže nacionalnih istraživačkih centara;
 - Istraživanje novih materijala na makro, mikro i nano nivou;
 - Izgradnja široko-pojasne telekomunikacione mreže u urbanim i ruralnim sredinama;
 - Razvoj javnih servisa poput e-uprave, e-zdravstva, e-javnih nabavki.

Program Evropske unije koji se najviše vezuje za održivi razvoj i podršku realizaciji ciljeva održivog razvoja je evropski Zeleni ugovor (European Green Deal) koji je donet kao plan EU da podstakne efikasnu upotrebu resursa u pravcu čiste i cirkularne privrede, smanjenja zagađenja i očuvanja biodiverziteta. U Zelenom planu su izložene nepohodne investicije i finansijska sredstva i koraci da se tranzicija ka

zelenoj ekonomiji odvija kao inkluzivan proces koji nikog neće ostaviti po strani. Deo tog plana je cilj EU da do 2050 postane klimatski neutralna zbog čega je predložila i poseban zakon. Da bi se ovaj cilj dostigao potrebno je da se :

- Investira u tehnologije koje su u skladu sa zaštitom životne sredine;
- Podržava industrija koja kreira inovacije;
- Uvedu čistije i zdravije forme privatnog i javnog transporta;
- Sprovede dekarbonizacija energetskog sektora;
- Obezbedi energetska efikasnost zgrada;
- kroz saradnju različitih međunarodnih partnera poboljšava primena globalnih standarda zaštite životne sredine.

Evropska unija je u okviru programa predvidela finansijsku i tehničku podršku u cilju pomoći onima koji su najpogođeniji tranzicijom ka zelenoj ekonomiji. Ovaj instrument se zove Jedan mehanizam za tranziciju u okviru koga je na raspolaganju 100 mld. evra za period od 2021-2027 u najkritičnijim regionima.

Zeleni ugovor ima osam ciljeva:

1. Povećano angažovanje u smanjivanju klimatskih promena;
2. Snabdevanje čistom i bezbednom energijom po pristupačnim cenama;
3. Tranzicija industrije u pravcu čiste i/ili cirkularne ekonomije (uključujući i smanjenje otpada i/ili otpada);
4. Izgradnja kapaciteta za snabdevanje novim izvorima energije i unapredjenje postojećih u pravcu efikasnije upotrebe;
5. Ubrzavanje prelaska na održivu i pametnu mobilnost;
6. Tranzicija ka fer i zdravom sistemu ishrane koji će biti uskladjen sa zaštitom životne sredine;
7. Očuvanje i zaštita ekosistema i biodiverziteta;
8. Realizacija nultog zagađenja i životne sredine bez otrova.

Osim pomenutih programa, postoji još niz programa koji pružaju finansijsku podršku preduzećima u njihovoj tranziciji ka održivom razvoju i rastu svojih kompanija³⁹.

4. Inovacije u MSP sektoru i održivi razvoj

Jedno od osnovnih pitanja održivog razvoja je zasnovano na vezi između inovacija i održivog razvoja. Danas se ova veza još više potencira u cilju smanjenja rizika izazvanih pandemijom virusa COVID19 ali i ostvarivanja prednosti u nekim aspektima kroz obavljanje poslovnih aktivnosti i starih poslovnih funkcija na nov i održiv način [23]. Posledično, održive inovacije predstavljaju važno sredstvo za promovisanje održivog razvoja u preduzeću. Istovremeno, izazovi pandemije podstiču

³⁹ Ekspertska grupa za održivost pri Evropskoj mreži preduzetništva koju je oformio EASME 2020. Godine u okviru jednokratne aktivnosti, uradila je mapiranje ovih programa prema kojem je izlistano oko 30 različitih, pretežno sektorski usmerenih finansijskih šema. Ovaj tabelarni pregled obuhvata širok spektar finansijskih instrumenata dostupnih preduzećima od kredita, preko grantova, crowdfunding-a, kapitalnih investicija, mikro kredita i sl.

i konkurenciju u privredi i izgradnju boljeg društva. Na osnovu toga je i nastao tzv. koncept održivih inovativnih proizvoda (Sustainable Product Innovation Performance - PIP) koji obuhvata napore i aktivnosti materijalne i nematerijalne prirode koje preduzeće preduzima kako bi što efikasnije upravljalo resursima a što za rezultat treba da ima inovaciju proizvoda [2].

Autori Siqueira i Pitassi [29] smatraju da je koncept održivih inovacija proizvoda širi od pojma eko-inovacija, jer obuhvataju i socijalnu dimenziju. On je višeslojan tako da na makro nivou podrazumeva vladine politike i aktivnosti koje imaju za cilj prevazilaženje rizika koji su svojstveni radikalnim inovacijama; na mezo nivou, odnosno na nivou preduzeća podrazumeva razvoj novih poslovnih modela a na mikro nivou (individualnom) odnosi se na promenu svesti i kognitivnog mehanizma kod ljudi kao i njihovih stavova i ponašanja.

Szekly i Strebel [30] definišu održive inovacije kao kreiranje nečeg novog što poboljšava performanse održivog razvoja na tri nivoa: društvenom, ekonomskom i nivou zaštite životne sredine. Ovakva poboljšanja nisu limitirana samo na tehnološke promene i tiču se podjednako i promena u procesima, operativnim praksama, poslovnim modelima i sistemima kao i načinu razmišljanja. Hanssen et al. [14] smatraju da je održiva inovacija sredstvo kojim se obuhvata kako održivost tako i uključivanje novih kupaca/klijenata i tržišta, čime se uvećava dodata vrednost kapitala firme.

U svakom slučaju, za preduzeća je veliki izazov da inoviraju na način da obezbeđuju održivi razvoj, kroz dodavanje vrednosti proizvodima i procesima, doprinoseći istovremeno smanjivanju negativnih društveno-ekonomskih uticaja koji proizilaze iz industrijske aktivnosti. Preduzeće može da stvara inkrementalne ili radikalne održive inovacije. Ipak, u praksi, većina inovacija su inkrementalne zbog toga što još uvek nisu dovoljno razvijena tržišta za održive proizvode i usluge. Potrebne su društvene promene kako bi se na adekvatan način vrednovali ovi proizvodi i usluge [6]. Održivi razvoj zahteva promenu u proizvodnom sistemu ali i u sistemu potrošnje, tako da se čini da je nedovoljno preduzimati samo inkrementalne inovacije [4]. Zbog toga održive inovacije treba da prevazidju okvire poslovnog okruženja i da budu vrednovane od strane šire društvene zajednice kako bi kompanije mogle da investiraju u radikalne inovacije, gradeći tako novu poslovnu paradigmu okrenutu održivosti.

Tradicionalno shvatanje biznisa je da mu je jedini cilj ostvarenje profita bez obzira na koji se način do njega dolazi. Poslednjih godina smo svedoci toga da je ovakav pristup doveo do uništavanja prirodnih resursa uz devastirajuće efekte na ljude, posebno one najranjivije kategorije stanovništva. Klimatske promene, finansijska kriza 2008-2009. kao i prinudni rad predstavljaju eklatantne primere pogrešnog pristupa u ostvarivanju profita prethodnih generacija. Poslovni model, koji je fokusiran isključivo na profitu u finansijskom smislu je, nesumnjivo, neodrživ ukoliko ignoriše dva bitna elementa za uspeh: ljudski kapital i prirodne resurse. To je novi trilateralni model koji obuhvata ljude, planetu i profit a ove tri komponente se još navode na nekoliko sličnih načina poput "životna sredina, ekonomija, kapital" ili "ljudski, prirodni i finansijski resursi". Nova poslovna paradigma nameće razmišljanje

o važnom aspektu istrajavanja na tradicionalnom poslovnom konceptu. Naime, oslanjanje na jeftinu proizvodnju baziranu na fosilnim gorivima i sirovinama koji postaju sve oskudniji u područjima koja su pogođena klimatskim promenama, može izazvati probleme u poslovanju. Šta će se dogoditi kada ovi proizvodi ne budu mogli da se prodaju tako jeftino kao što je jeftina bila njihova proizvodnja? Šta će se dogoditi ako sirovine koje se koriste u proizvodnji ne budu više dostupne? Razvoj biznisa koji nisu toliko zavisni od prirode će najverovatnije uticati na smanjivanje ovakvih rizika a i oni sami će se obavljati na način da izazivaju manje štete po okolinu. S druge strane, otvaraju se brojne mogućnosti za biznis u ovom novom, održivom kontekstu razvoja. Razvijaju se nove palete proizvoda i usluga i niču nova tržišta. Takodje, već sada dolazi do velikih ušteda na smanjenju troškova poslovanja. Na primer Wal Mart je najveći komercijalni proizvođač solarne energije u SAD-u. Ušteda na resursima znači uštedu novca. Zbog toga su energetska efikasnost i smanjivanje otpada osnovne dve oblasti u kojima će kompanije početi ili su već počele da primenjuju koncept održivog razvoja. Postoji još jedna oblast u kojoj je moguće ostvarivati uštede, a to je povezano sa ostvarivanjem prometa preduzeća. Naime, firme koje promovišu vrednosti održivog razvoja privlače i takav profil ljudi a takodje, takav sistem vrednosti u kompaniji motiviše zaposlene da i sami doprinose uštedama, što je dobro za biznis.

Povećavanje prihoda je takodje jedna od pozitivnih posledica tranzicije biznisa u pravcu održivog razvoja. Naime, kada preduzeće proširi svoju proizvodnu liniju ili pak udje na nova tržišta, to generiše prihod koji se ne bi na drugi način ostvario. Kada firma gradi lojalnost svojih potrošača prema brendu promovišući se kao društveno odgovorna, to povećava dugoročno, prihod po glavi potrošača. Obe strategije mogu povećati profitabilnost kompanije.

Kombinacija smanjenja troškova, povećavanja prihoda, smanjivanja rizika i otvaranja novih poslovnih mogućnosti, predstavlja šansu za brže prihvatanje novog trilateralnog poslovnog modela zasnovanog na ljudima, planeti i kapitalu (profitu).

5. Metodologija ocene održivih inovacija

Sa ciljem ocene održivih inovacija i struktuiranja efekata održivih inovacija Hansen et al. [14] predlažu model „kocke održivih inovacija“ (Sustainable Innovation Cube) koji uključuje tri dimenzije: cilj/namenu, životni ciklus i tip inovacije. Dimenzija namene se zasniva na konceptu „tri osnove“, koji obuhvata tri ključna efekta inovacija: ekonomski, ekološki (uticaj na životnu sredinu) i društveni. Dimenzija životnog ciklusa se odnosi na efekte inovacija u različitim fazama njihovog životnog ciklusa. Dimenzija tip inovacije se odnosi na tehnološke inovacije proizvoda ili procesa, inovacije poslovnog modela i proizvodno-uslužnih sistema (PSS). Imajući u vidu i postojanje pod-dimenzija, model broji ukupno 27 pojedinačnih oblasti u kojima se sagledavaju potencijalni efekti održivosti.

Držeći se trodimenzionalnog generičkog modela koji obuhvata cilj, životni ciklus i tip inovacije, Hanssen et al. [14] su identifikovali praktične implikacije za one koji upravljaju održivim inovacijama koje se mogu razvrstati na sledeći način:

Izgradnja kapaciteta MSP za usvajanje koncepta održivog razvoja

integriranje kriterijuma održivosti; integriranje stejkholdera i korisnika; ekspanzija proizvodno-uslužnih Sistema (PSS); ciljani marketing za održive inovacije; svest o održivosti. Bocken et al. [3] predlaže set arhetipova održivih poslovnih modela kako bi se pospešila disperzija održivih poslovnih modela u praksi i istraživanjima. Ovi autori predlažu osam arhetipova grupisanih u matricu od tri dimenzije: tehnološku, društvenu i organizacionu inovaciju, kako bi opisali rešenja koja mogu doprineti održivosti sa ciljem da se maksimizira energetska efikasnost i efikasnost materijala, da se ostvari funkcionalnost na račun vlasništva, da se usvoji liderska uloga, da se podstakne manir dovoljnosti i napusti praksa “razbacivanja resursa”, da se biznis prilagodi društvu i životnoj sredini (a ne obrnuto) i da se razvijaju različita rešenja. Tabela 1 predstavlja ove arhetipove.

Tabela 1. Arhetipovi inovacija poslovnih modela za održivost

INOVACIJE	ARHETIPOVI	DEFINICIJE
Tehnološke	<ul style="list-style-type: none"> -Maksimiziraju efikasnost potrošnje materijala i energije -Kreiraju dodatnu vrednost od otpada -Vrše zamenu obnovljivim i prirodnim procesima 	<ul style="list-style-type: none"> -Činiti „više sa manje“ resursa, u smislu kreiranje manje ostataka, emisije štetnih gasova i zagađenja - koncept „otpada“ se odbacuje na taj način što se postojeći otpad koristi kao ulazna sirovina za neku drugu proizvodnju omogućavajući bolju potrošnju i veću iskorišćenost kapaciteta - smanjivanje štetnih uticaja na životnu sredinu i povećanje poslovne otpornosti kroz utvrđivanje ograničenosti neobnovljivih izvora i postojećih proizvodnih procesa
Socijalne	<ul style="list-style-type: none"> Za rezultat daju funkcionalnost umesto vlasništva Usvajanje liderske uloge Podsticanje dovoljnosti i sprečavanja hiperprodukcije 	<ul style="list-style-type: none"> -Pružanje usluga kojima se zadovoljavaju potrebe korisnika bez fizičkih proizvoda -proaktivno uključivanje zainteresovanih strana sa ciljem obezbeđenja blagostanja i zdravlja -pronalaženje rešenja kojima se smanjuje proizvodnja i potrošnja
Organizacione	<ul style="list-style-type: none"> Prilagodjavanje poslovnog okruženja životnoj sredini i društvenoj zajednici 	<ul style="list-style-type: none"> Prioritizovanje ostvarivanja društvenih i benefita za životnu sredinu u odnosu na

Izgradnja kapaciteta MSP za usvajanje koncepta održivog razvoja

	Razvoj palete rešenja	maksimiziranje profita kroz tesnu saradnju kompanija i lokalne zajednice i drugih zainteresovanih strana. Tradicionalni biznis model u kojem je potrošač glavni korisnik će se možda promeniti. Pružanje široke palete održivih rešenja kako bi se maksimizirali benefiti za društvo i za životnu sredinu
--	-----------------------	---

Izvor: Prilagodjeno na osnovu Bocken et al. [3].

Autori su ukazali da cilj ove kategorizacije nije samo da ukaže na efekte održivog razvoja na društvo i okolinu već i prilagođavanje poslovnih modela u pravcu održivosti [3]. Kompanije, dakle, mogu primenjivati kombinaciju arhetipova u tom procesu prilagođavanja održivosti. Ovih osam tipova su samo baza za analizu održivih inovacionih procesa na osnovu kojih su moguće brojne kombinacije. Neki faktori su relevantni za usvajanje održivih inovacija, kao što su veličina i priroda aktivnosti. Robinson i Stubberud [28] smatraju da će velike kompanije pre nego mala i srednja preduzeća primenjivati zelene inovacije jer imaju veći kapital za investiranje. S druge strane, zelene inovacije predstavljaju šansu upravo za MSP da ostvare konkurentsku prednost u odnosu na velike kompanije, i tako izađu u susret svojim kupcima, okrenutim novim trendovima održivosti u izboru i kupovini proizvoda i usluga. Autori Zee et al. [34] su utvrdili da velika preduzeća inkliniraju ka proizvodnji zelenih proizvoda i usluga dok su mala preduzeća ekološki svesnija i više veruju u značaj održivosti. Nidomoulu et al. [25] su, izučavajući inicijative velikih kompanija u oblasti održivih inovacija utvrdili da one percipiraju održivost kao novi izvor inovacija.

Uspešne kompanije povezuju održivost sa inovacijama postizući tako konkurentsku prednost na tržištu, zato što redefinišu proizvode, tehnologije, procese i poslovne modele uz smanjivanje troškova, trošenje manje resursa dok istovremeno novi procesi generišu dodatni prihod i omogućavaju kreiranje novih biznisa. Klewitz i Hansen [18], se bave održivim inovacijama u MSP, budući da su oni prepoznati kao osnova održivog razvoja. Wagner [33] je analizirao vezu između održivog upravljanja u kompanijama i ekonomskih performansi utvrdivši da održivo upravljanje nema značajniji društveni uticaj ali da je uticaj na okolinu veliki. Održiva inovacija uključuje tehnološka poboljšanja koja mogu dovesti do uštede energije, smanjenja zagađenja, recikliranja otpada, razvoj zelenih proizvoda i korporativno upravljanje životnom sredinom. Ovakva inovacija, takodje, doprinosi poslovnoj održivosti, jer potencijalno ima pozitivan efekat na finansije, društvo i okolinu [1]. Posledično, kompanije koje su pioniri u zelenim inovacijama će poboljšati svoj imidž, razviti nova tržišta i ostvariti konkurentsku prednost. Cheng et al. [7] su istraživali međusobnu povezanost između tipova eko-inovacija (process, proizvoda i organizacije) kao i njihovog uticaja na poslovne performanse tajvanskih preduzeća.

Kao rezultat, poslovne performanse merene indeksom povraćaja investicija, tržišnim udelom, profitabilnošću i prodajom, mogu bit povećani na bazi eko-inovacija.

Autori Kneipp et al. [19] su razvili konceptualni model za analiziranje kako održivih inovativnih praksi tako i poslovnih performansi polazeći od dve pretpostavke 1) da postoji pozitivna korelacija između usvajanja održivih inovativnih praksi i poslovnih performansi i 2) stepen usvajanja održivih inovativnih praksi se razlikuje u zavisnosti od toga kakve poslovne performanse preduzeće ostvaruje. Na osnovu korelacione analize ustanovljeno je da su varijable održivih inovativnih praksi koje utiču na finansijske performanse sledeće:

1. povezanost sa lokalnom zajednicom i drugim stejkholderima u kreiranju benefita za društvo i životnu sredinu sa uticajem na kapital i profitabilnost preduzeća, prinos od prodaje i cash-flow;
2. interakcija sa stejkholderima uključujući i profitabilnost firme i prinos od prodaje;
3. dobre prakse u smanjivanju emisije štetnih materija u lancu snabdevanja uključujući prinos na imovinu, profitabilnost firme, prinos od prodaje i cash-flow;
4. proizvodni sistem i odabrani dobavljači koji doprinose društvenim benefitima i koristima u pogledu zaštite životne sredine.

Autori su zaključili da održive inovativne prakse koje se odnose na stejkholdere, smanjivanje emisije i odabir dobavljača imaju uticaja na finansijske performanse poslovanja čemu idu u prilog i nalazi drugih autora da poslovne performanse merene indeksom povraćaja investicija (ROI), udelom u tržištu, profitabilnošću i prodajom, mogu biti unapređene eko-inovacijama [7].

Ocena održivosti preduzeća se može sprovesti na više načina a jedan je i kroz tzv. odit održivosti (sustainability audit) koji podrazumeva da se praksa održivog poslovanja konkretnog preduzeća upoređuje sa onom koja važi za najbolju. Zbog toga se može nazvati i benchmarking. Bez obzira koji metod se primeni, ocena održivosti može biti jednostavna ali i kompleksna. Jedan od metoda koji ćemo predstaviti je jednostavan i pomaže preduzećima da primene najbolje prakse kad je reč o društvenoj odgovornosti i odgovornosti prema životnoj sredini. Zasniva se na široko prihvaćenim praksama koje se svode na specijalizovane inicijative u pravcu zaštite resursa, uključivanja zaposlenih, davanja zajednici i slično. Takođe, zasnovana je i na nekim, već dokazanim praksama koje su primenjivali konsultanti za održivi razvoj u preduzećima [8].⁴⁰ Ova konsultantska kuća koristi u oceni održivosti preduzeća upitnik ili „checklist“ koju može i samo preduzeće da popuni ali je ipak preporuka da se uradi uz asistenciju stručnog lica ili tima ljudi koji se bave „zelenim razvojem“, ili pak održivim poslovanjem u celini. Ovaj vodič za samoprocenu održivosti (checklist) uključuje sledeće oblasti:

- Upravljanje – da li preduzeće ima odgovarajuću podršku da razvije dobar program održivosti?

⁴⁰ <https://www.cultivatingcapital.com/> metodologija je sertifikovana od strane kompanije *Cultivating capital*

Izgradnja kapaciteta MSP za usvajanje koncepta održivog razvoja

- Društveni uticaj: Zaposleni – na koji način preduzeće uključuje svoje zaposlene u implementaciju strategije održivog razvoja i da li zaposleni imaju adekvatan tretman u firmi?
- Uticaj na okolinu: smanjivanje otpada – šta preduzeće čini kako bi smanjilo otpad?
- Uticaj na okolinu: zaštita prirodnih resursa – šta preduzeće čini da zaštiti prirodne resurse?
- Uticaj na okolinu: ugljenični otisak i smanjivanje toksičnosti – šta preduzeće preduzima kako bi smanjilo ugljenični otisak i upotrebu toksičnih materijala?
- Uticaj na okolinu: razvoj proizvoda i životni ciklus- šta preduzeće preduzima da minimizuje štetni uticaj svojih proizvoda na okolinu
- Uticaj na okolinu i na društveno okruženje: lanac snabdevanja i nabavke – na koji način preduzeće uključuje svoje dobavljače u promociju održivosti?

Primer upitnika za ocenu održivog poslovanja [8].

UTICAJ NA OKOLINU: UGLJENIČNI OTISAK I SMANJENJE TOKSIČNOSTI

Praksa	Da/ne	Ne znam	Napomena
Preduzeće meri svoj ugljenični otisak			
Zaposleni su edukovani o uticaju svog rada na okolinu			

UTICAJ NA OKOLINU: ZAŠTITA PRIRODNIH RESURSA

Praksa	Da/ne	Ne znam	Napomena
Preduzeće štedi energiju korišćenjem energetski efikasnih LED sijalica za unutrašnje i spoljno osvetljenje			
Preduzeće meri svoj otisak na vodne resurse			

UTICAJ NA OKOLINU: SMANJENJE OTPADA

Praksa	Da/ne	Ne znam	Napomena
Kompanija reciklira sve što može (uključujući i toaletne ubruse i pravi kompost od ostataka hrane)			
Preduzeće je eliminisalo upotrebu plastičnih boca iz prostorije za užinu u			

Izgradnja kapaciteta MSP za usvajanje koncepta održivog razvoja

firmi kao i sa svih sastanaka, uključujući i sastanke uprave			
--	--	--	--

DRUŠTVENI UTICAJ: UKLJUČIVANJE U GRAĐANSKE INICIJATIVE I DAVANJE

Praksa	Da/ne	Ne znam	Napomena
Preduzeće pruža pro bono usluge neprofitnim organizacijama ili neformalnim grupama			
Preduzeće ima politiku delovanja u dobrotvorne svrhe i davanja zajednici			

6. Zaključak

Primena principa održivog poslovanja nesumnjivo ima pozitivan uticaj na ostvarivanje ekonomskih performansi, kako na nivou preduzeća tako i na makro nivou. Iako velike kompanije imaju veće kapacitete i resurse da sprovedu ovu strategiju zasnovanu na ciljevima održivog razvoja, mala i srednja preduzeća iako nisu lideri u tome ipak predstavljaju jedan veliki i nedovoljno iskorišćen resurs koji može značajno doprineti održivom razvoju, s obzirom na to da su MSP generator inovacija. Sve je veći broj progama koji obezbeđuju finansijsku podršku preduzećima u razvoju inovacija koje će podstaći održivost i, pre svega, doprineti očuvanju okoline, jer je ustanovljeno da ekološki osvešćene kompanije imaju bolje poslovne pokazatelje. Iako se društveni angažman još uvek ne odražava bitnije na poslovanje preduzeća, postoje brojni primeri u kojima preduzeća ostvaruju različite benefite kada su bolje integrisani u lokalnu zajednicu i kada primenjuju princip inkluzivnosti. U radu su prikazani različiti modeli prilagodjavanja poslovnih modela održivom razvoju dajući i niz preporuka preduzećima koja žele da se u ovom pravcu razvijaju i postepeno orijentišu svoje poslovanje, sa svešću da održiv razvoj nema alternativu i da je to naša sadašnjost a ne više daleka budućnost. Zato je u radu predstavljen i primer metodologije za ocenu postojećeg stepena održivosti koju preduzeća mogu i samostalno da primene kako bi stekli okvirni uvid u svoje prednosti i slabosti koje treba otkalnjati, kada je reč o održivosti, i to najbolje uz stručnu konsultantsku podršku.

Literatura

- [1] Aguilera-Caracuel, J., & Ortiz-de-Mandojana, N. (2013). Green innovation and financial performance: an institutional approach. *Organization & Environment*, 26(4), 365–385.

- [2] Alegre, J.; Lapiedra, R.; Chiva, R. A measurement scale for product innovation performance. *Eur. J. Innov. Manag.* 2006, 9, 333–346.
- [3] Bocken, N. M. P., Short, S. W., Rana, P., & Evans, S. (2014). A literature and practice review to develop sustainable business model archetypes. *Journal of Cleaner Production*, 65(1), 42–56.
- [4] Boons, F. A. A. (2009). *Creating ecological value: An evolutionary approach to business strategies and the natural environment*, Cheltenham, UK: Edward Elgar.
- [5] Carroll, A.B.; Shabana, K.M. The Business Case for Corporate Social Responsibility: A Review of Concepts, Research and Practice. *Int. J. Manag. Rev.* 2010, 12, 85–105.
- [6] Charter, M., & Clark, T. (2007). Sustainable innovation – key conclusions from sustainable innovation.
- [7] Cheng, C. C. J., Yang, C. -L., & Sheu, C. (2014). The link between eco-innovation and business performance: a Taiwanese industry context. *Journal of Cleaner Production*, 64(1), 81–90.
- [8] Cultivating Capital, 2020- <https://www.cultivatingcapital.com/sustainability-assessment/>
- [9] Ding, W., Levine, R., Lin, C., ^ Xie, W. (2020). Corporate immunity to the Covid-19 pandemic, (2020), National Bureau of Economic Research. Working Paper 27055, Cambridge <http://www.nber.org/papers/w27055> Reuters, 2018, Thomson Reuters ESG Scores, Available at https://www.refinitiv.com/content/dam/marketing/en_us/documents/methodology/esgscor_esmethodology.pdf
- [10] EIB, STUDY fostering innovation to remain competitive, DOI: 10.2867/5456 https://www.eib.org/attachments/thematic/innovation_and_skills_en.pdf
- [11] Engert, S.; Rauter, R.; Baumgartner, R.J. Exploring the integration of corporate sustainability into strategic management: A literature review. *J. Clean. Prod.* 2016, 112, 2833–2850.
- [12] Friedman, M. The Social Responsibility of Business Is to Increase Its Profits. In *Corporate Ethics and Corporate Governance*; Zimmerli, W.C., Holzinger, M., Richter, K., Eds.; Springer: Berlin/Heidelberg, Germany, 2007; pp. 173–178.
- [13] Geissdoerfer, M., Savaget, P., Bocken, N.M.P., Hultink, E.J. (2017). The circular economy – a new sustainability paradigm? *Journal of Cleaner Production*, 143, 757–768. DOI: 10.1016/j.jclepro.2016.12.048 DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.12.048>
- [14] Hansen, E., Grosse-Dunker, F., & Reichwald, R. (2009). Sustainability innovation cube: a framework to evaluate sustainability-oriented innovations. *International Journal of Innovation Management*, 13(4), 683–713.
- [15] Hart, S.L.; Milstein, M.B. Creating sustainable value. *Acad. Manag. Perspect.* 2003, 17, 56–67.
- [16] Hillary, R. (2000). *Small and medium-sized enterprises and the environment: business imperatives*, Sheffield: Greenleaf.
- [17] Jarmila Šebestová, Włodzimierz Sroka. Sustainable development goals and sme decisions: The Czech Republic vs. Poland doi: <http://dx.doi.org/10.15549/jeecar.v7i1.418>, *Journal of Eastern European and Central Asian Research* Vol.7 No.1 (2020) <https://ieeca.org/journal/index.php/JEECAR/article/view/418>
- [18] Klewitz, J., & Hansen, E. G. (2014). Sustainability-oriented innovation of SMEs: a systematic review. *Journal of Cleaner Production*, 65(1), 57–75.
- [19] Kneipp, J.M., Gomes, C.M., Bichueti, R.S., Frizzo, K. and Perlin, A.P. (2019), "Sustainable innovation practices and their relationship with the performance of industrial

- companies", *Revista de Gestão*, Vol. 26 No. 2, pp. 94-111. <https://doi.org/10.1108/REG-01-2018-0005>
- [20] Luetkenhorst, W. (2004). Corporate Social Responsibility and the Development Agenda: The Case for Actively Involving Small and Medium Enterprises. *Intereconomics* May/June, 157-166
- [21] McWilliams, A.; Siegel, D. Corporate Social Responsibility: A Theory of The Firm Perspective. *Acad. Manag. Rev.* 2001, 26, 117–127.
- [22] Moore & Manning, S. Moore, S., & Manning, S. (2009). Strategy development in small and medium sized enterprises for sustainability and increased value creation. *Journal of Cleaner Production* 17, 276–282
- [23] Muñoz-Pascual, L. Galende, J.; Curado, C. (2021), Contributions to Sustainability in SMEs: Human Resources, Sustainable Product Innovation Performance and the Mediating Role of Employee Creativity. *Sustainability*, Volume 13, Issue 4
- [24] National Bureau of Economic Research (2020). COMPETITION LAWS, NORMS AND CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY Wenzhi Ding Ross Levine Chen Lin Wensi Xie, Working Paper 27493 <http://www.nber.org/papers/w27493>,
- [25] Nidumolu, R., Prahalad, C. K., & Rangaswami, M. R. (2009). Why sustainability is now the key driver of innovation. *Harvard Business Review*, 87(9), 56–64.
- [26] Popović-Pantić S., Semenčenko D., Vasilčić N. (2020) Gender based analysis of the access to public procurement in Western Balkan by SMEs, *Ekonomске analize*, Institut ekonomskih nauka, Vol 54, No 2, December.
- [27] Porter, M.E.; Kramer, M.R. Creating shared value. *Harv. Bus. Rev.* 2011, 89, 63–77.
- [28] Robinson, S., & Stubberud, H. A. (2013). Green innovation in Germany: a comparison by business size. *Journal of International Business Research*, 12(1), 47–56.
- [29] Siqueira, R. P., & Pitassi, C. (2016). Sustainability-oriented innovations: can mindfulness make a
- [30] Szekely, F., & Strebel, H. (2013). Incremental, radical and game changing: strategic innovation for sustainability. *Corporate Governance*, 13(5), 467–481. doi:10.1108/CG-06-2013-0084
- [31] The 2030 Agenda for Sustainable Development. https://www.unssc.org/sites/unssc.org/files/2030_agenda_for_sustainable_development_kcsd_primer_en.pdf
- [32] The Small Business Guide to Sustainable Business Practice, <https://www.cultivatingcapital.com/business-sustainability-triple-bottom-line/>
- [33] Wagner, M. (2010). The role of corporate sustainability performance for economic performance: a firmlevel analysis of moderation effects. *Ecological Economics*, 69(7), 1553–1560.
- [34] Zee, S. M. L., Fok, L. Y., & Hartman, S. J. (2011). Exploring the relationships between organizational size and market focus and commitment to the green movement and impacts of organizational culture: a comparative study of Jamaica and the United States. *International Journal of Business and Social Science*, 2(22), 19–34.

Zahvalnost

Istraživanje opisano u ovom radu finansirano je od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srbije.